

УДК 271.222(470+571)-722.51-44-048.66

DOI: <https://doi.org/10.52761/2522-1558.2023.18.12>

ВАЖЕЛІ СУСПІЛЬНОГО СТРИМУВАННЯ УПЦ МП В СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ

ТОКМАН Володимир

Національний інститут стратегічних досліджень

вул. Пирогова 7А, Київ, 01054, Україна

ORCID 0000-0002-4336-503X

Бібліографічний опис статті: Токман В. (2023). Важелі суспільного стримування УПЦ МП в сучасних реаліях. *Добрий Пастир: науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого. Богослов'я. Філософія. Історія*, (18), 153–159. doi: <https://doi.org/10.52761/2522-1558.2023.18.12>

Актуальність проблеми. Питання обмежувального впливу УПЦ МП на українське суспільство почало активно обговорюватися після анексії Криму Росією та окупації частини районів Донецької і Луганської областей у 2014 році.

В той час виразно означилася базова сутність УПЦ МП як ідейно-світоглядного агента політичного режиму, асоційованого з Кремлем. Керівництво та переважна більшість єпископату промосковської церковної структури уже тоді не засудили російську агресію, продовжували підтримувати тісні взаємозв'язки з Московською патріархією та демонструвати лояльність до політичного керівництва РФ¹. Наслідками такої політичної поведінки УПЦ МП стали: 1) відчутне падіння суспільного авторитету; 2) вихід парафій з її юрисдикції; 3) активізація зусиль на ниві конституювання української автокефалії.

Водночас повномасштабне російське вторгнення 24 лютого 2022 року залишило невелику надію, що церква, яка йменується українською, не зможе «заплющити очі» на відверте і brutальне нищення сусідньою державою засад української державності та національного суверенітету. Подібне очікування не справдилося. УПЦ МП не спромоглася культивувати у собі прояви національної самосвідомості, вирішила й надалі послуговуватися усталеними лекалами імперської традиції.

За дев'ять місяців «гарячої фази» війни керівництво проросійської церкви так і не засудило дії та риторику російського політичного керівництва, російського патріарха, сам факт російської збройної агресії, вчинені російськими військовими і найманцями акти насильства проти українських захисників та мирного населення. Вищі церковні сановники УПЦ МП воліють за краще взагалі уникати тем, пов'язаних з війною, ухиляються називати речі своїми іменами.

---

¹ Світова гібридна війна: український фронт : Монографія. За заг. ред. В. П. Горбуліна. К. : НІСД, 2017, 496 с. URL: <https://niss.gov.ua/publikacii/monografii/svitova-gibridna-viyna-ukrainskiy-front-monografiya>, 135-140.

Так, засуджуючи масові вбивства місцевих жителів у Бучі, очільник цієї церкви митрополит Онуфрій жодним словом не вказав на росіян, як винуватців злочинів проти людяності².

Священний синод УПЦ МП продовжує притримуватися наративів «русского міра» про «два братні народи – український та російський», «спільну Дніпровську купель хрещення», «братовбивчий конфлікт» тощо.

Спроба церковного собору УПЦ МП у травні 2022 року усамостійнитися від РПЦ виявилася насправді черговою імітацією. З моменту ухвалення соборних рішень минуло більше півроку, а що маємо по факту? Відношення до російської агресії не змінилося, євхаристійне спілкування з Константинопольською церквою не відновлене, діалог з ПЦУ не розпочато, офіційні зміни до статутних документів не опубліковано, сутички за храми продовжуються, візити у державу-агресор тривають, колабораціонізм з окупантами набув ще більшого розмаху.

Прикметно й таке: у розпал бойових дій РПЦ перепідпорядкувала собі низку єпархій у Криму та на Сході України без узгодження з Києвом. Натомість жодної адекватної реакції, а тим більше засудження, з боку керівництва УПЦ МП не пролунало. Логіка здорового глузду підказує, що спокійне сприйняття подібного «рейдерства» можливо у випадку, якщо воно відбувається в рамках однієї організованої системи.

Нещодавня реакція прес-секретаря російського президента Д. Пескова на обшуки СБУ у Києво-Печерській Лаврі, що були розцінені як війна України з РПЦ, остаточно переконує – ні про яке незалежнення УПЦ МП не йдеться³. Ця церква залишається структурним підрозділом Московського патріархату.

Повномасштабна війна Росії проти України продемонструвала, що незмінний статус УПЦ МП – серйозна загроза для національної безпеки Української держави. Відтак, у нинішніх суспільно-політичних реаліях проблема стримування філії РПЦ перейшла з рівня дискусій і поміркованих рішень у більш жорстке русло. Вирішення цієї проблеми консолідувало зусилля громадян, влади, духовенства, вірян, експертного середовища та має різні суспільні форми свого вияву.

Суспільне реагування

Насамперед, кардинально змінилося ставлення українців до УПЦ МП. Остання стрімко втрачає залишки суспільної довіри з боку громадян. Опитування, проведене КМІС у липні 2022 року, наголошує, що 54 % респондентів вказали на свою приналежність до ПЦУ і лише 4 % ідентифікували себе з УПЦ МП⁴. За п'ять місяців російсько-української війни кількість прихильників Московського патріархату в Україні поменшала у 4,5 рази – з 18 % до 4 %. Цифри доволі красномовні і не потребують зайвих коментарів.

---

² Звірства у Бучі. Предстоятель Московської церкви в Україні шокував заявою. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/zvirstva-u-buchi-predstoyatel-moskovskoj-cerkvi-v-ukrajini-shokuvav-zayavoyu-835634.html>

³ Кремль відреагував на обшуки в Києво-Печерській лаврі. *Українська правда*. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/22/7377435/>

⁴ Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року. *КМІС*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=4>

Водночас 52 % опитаних українців стверджують, що діяльність УПЦ МП сприяє російській агресії⁵, а 62 % вважають доцільним заборону УПЦ МП на території України⁶.

Що стосується взаємовідносин між УПЦ МП та РПЦ, то за їх припинення виступає 74 % респондентів, проти всього 7 %⁷.

Інший показовий маркер – інституційні втрати. По всій території України спостерігається вихід релігійних громад з підпорядкування УПЦ МП. Переважна більшість з них приймає рішення про перехід до ПЦУ. Однак є й такі громади, що вирішили перейти під омофор Вселенського патріарха або проголосили статус незалежних.

За словами предстоятеля ПЦУ митрополита Епіфанія, «з часу великої агресії Росії проти України до ПЦУ долучилися з юрисдикції Московського патріархату приблизно 400 релігійних громад, 120 кліриків та 2 монастирі»⁸. Тільки на Київщині на середину листопада поточного року 110 громад ухвалили рішення послідувати Томосу про автокефалію та увійти до складу ПЦУ⁹.

Потрібно розуміти, що наведена статистика доволі умовна. Процес переходів продовжує активно тривати. Ситуація практично змінюється щодня. Регулярно з'являється інформація про нові приєднання. Парафії переходять як зі своїми настоятелями, так і без них. У такий спосіб українські віряни заявляють про своє небажання перебувати у складі російської церкви, котра разом зі своїм патріархом підтримує російську військову агресію проти України.

УПЦ МП не вирізняється монолітністю у ставленні до російської агресії. Серед мирян і кліриків багато хто не поділяє васальну запопадливість власного церковного керівництва.

Уже в перші місяці війни частина духовенства УПЦ МП, зокрема у Сумській, Рівненській, Волинській, Хмельницькій, Мукачівській, Львівській та ін. єпархіях припинила молитовно поминати предстоятеля РПЦ патріарха Кирила. До такого кроку їх спонукав той факт, що московський ієрарх не засудив російське вторгнення в Україну, продовжує підтримувати путінський режим та надалі благословляє збройні сили РФ на фізичне нищення українців.

---

⁵ Як трансформується ставлення українців до декомунізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією. Фонд «Демократичні ініціативи». URL: <https://dif.org.ua/article/yak-transformuetsya-stavlennya-ukrainsiv-do-dekomunizatsii-upts-mp-ta-natsionalizmu-pid-chas-viyni-z-rosieyu>

⁶ 62% українців підтримують заборону московського патріархату. «Active Group». URL : <https://activegroup.com.ua/2022/11/23/62-ukraynciv-pidtrimuyut-zaboronu-moskovskogo-patriarxatu/>

⁷ Восьме загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (6 квітня 2022). Соціологічна група Рейтинг. URL : https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosmoy_obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_6_aprelya_2022.html

⁸ Доповідь Предстоятеля на розширеному засіданні Архієрейського Собору 24 травня 2022 року. ПЦУ. URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/dopovid-predstoyatelya-na-rozshyrenomu-zasidanni-arhiyerejskogo-soboru-24-travnya-2022-r/>

⁹ Вже 110 громад на Київщині долучилися до ПЦУ з часу повномасштабного російського нападу. Православна Церква України. URL : <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/vzhe-110-gromad-na-kyuyivshhyini-doluchylsya-do-ptsu-z-chasu-povnomasshtabnogo-rosijskogo-napadu/>

Більше того, у священницькому середовищі УПЦ МП навіть озвучувалася ідея проголошення незалежності від Московської патріархії. Духовенство кількох єпархій (Рівненська, Черкаська, Львівська, Волинська, Сумська) звернулося до правлячих архієреїв та предстоятеля митрополита Онуфрія скликати всецерковний собор або принаймні церковний синод та розглянути питання виходу УПЦ МП зі складу РПЦ.

Досить чітко позиція опозиційно налаштованих до священноначалля УПЦ МП кіл артикульована у зверненні вірян до митрополита Онуфрія¹⁰ та зверненні духовенства УПЦ МП до Собору предстоятелів древніх православних церков¹¹. Лейтмотив обох документів: непоминання патріарха РПЦ Кирила; проведення над ним церковного суду за моральні злочини; засудження ідеології «русского міра»; налагодження діалогу з ПЦУ.

По суті маємо справу з формуванням у середовищі УПЦ МП відцентрових тенденцій, які можуть призвести до внутрішньої фрагментації цієї церковної структури, а потім і до її маргіналізації.

Громадський запит на стримування УПЦ МП віднаходить розуміння на рівні владних структур. Органи влади вдаються до превентивних заходів по нейтралізації реальних і потенційних загроз, продукованих діяльністю УПЦ МП. Відбувається це як на загальнодержавному, так і місцевому рівнях.

Уже кілька десятків міських та обласних рад (Івано-Франківської, Дрогобицької, Батуринської, Броварської, Козятинської, Кропивницької, Кагарлицької, Луцької, Сумської, а Львівська обласна рада уже вдруге¹² і т. д.) ухвалили рішення, в яких: 1) апелюють до Президента України та Верховної Ради України підтримати пропозицію про заборону Московського патріархату в Україні на законодавчому рівні; 2) забороняють діяльність структур УПЦ МП на території відповідної територіальної громади; 3) закликають згромадження УПЦ МП змінити канонічний статус; 4) відмовляють парафіям УПЦ МП в оренді приміщень і культових будівель тощо.

Водночас 03 березня 2022 року Верховна Рада України ухвалила Закон України № 2109-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони виготовлення та поширення інформаційної продукції, спрямованої на пропагування дій держави-агресора». Ним, зокрема, передбачено ліквідацію релігійної організації у разі доведення судом її антидержавної діяльності.

Також у парламенті зареєстровано декілька законопроектів – № 7204 від 22.03.2022 р. «Про заборону Московського патріархату на території України», № 7213 від 26.03.2022 р. «Про внесення змін до Закону України "Про свободу

---

¹⁰ Звернення вірян Української православної церкви. URL: https://docs.google.com/document/d/1cony0LFRtCtCWufdFn43dfTBsXXOMx2aNEbVOplZA40/mobilebasic?fbclid=IwAR2_32-PeqcOhv5ECdp7D0AtB-ZQ62qFMxpQGYsstdgeRueOmq_yWH4b5Po

¹¹ Міжнародний церковний трибунал. *Фейсбук сторінка Андрія Пінчука*. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=5012948892114452&id=100001981718431&comment_id=5012995842109757&reply_comment_id=5013656178710390&notif_id=1649625073166925&notif_t=comment_mention&ref=notif

¹² Львівська облрада вдруге прийняла заяву з вимогою заборони УПЦ МП. *PICV*. URL: https://risu.ua/lvivska-oblrada-vdruge-prijnyala-zayavu-z-vimogoyu-zaboroni-upc-mp_n134353

совісті та релігійні організації" щодо заборони діяльності релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України», № 8221 від 23.11. 2022 р. «Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій», – якими пропонується припинення діяльності УПЦ МП.

Проблема загроз національній безпеці України, пов'язаних з діяльністю релігійних організацій, що мають керівні центри на території держави-агресора, обговорювалася на Комітетських слуханнях у Верховній Раді України 30 травня 2022 року. Серед актуальних рішень, артикульованих учасниками зібрання – 1) застосування персональних санкцій стосовно представників РПЦ; 2) створення Тимчасової слідчої комісії для розслідування фактів колабораційної діяльності представників релігійних організацій під час військової агресії РФ проти України; 3) контроль фінансово-економічної та освітньо-інформаційної діяльності релігійних організацій із центром у державі-агресоріві.

Впродовж останніх двох місяців українські спецслужби проводять безпекові заходи на території декількох єпархій УПЦ МП – Вінницької, Кіровоградської, Чернівецько-Буковинської, Івано-Франківської, Волинської, Мукачівської, Рівненської, Черкаської тощо. За результатами перевірок виявлено літературу з пропагандистськими меседжами «руського міра», листування з вищим церковним керівництвом РПЦ, російсько-імперську символіку, російську валюту та ін. Окремим ієрархам висунуто підозру в державній зраді, проведенні антиукраїнської діяльності, розпалюванні ненависті на релігійному ґрунті.

Проміжним наслідком роботи СБУ та правоохоронних органів стало ухвалення 01 грудня 2022 року Радою національної безпеки і оборони України рішення «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». Документом передбачено ряд важливих превентивних кроків. Серед них, зокрема, – підготовка у двомісячний термін законопроекту, який унеможливило діяльність релігійних організацій, афілійованих з РФ; з'ясування правових підстав користування релігійними організаціями майном, яке перебуває на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника; проведення релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української православної церкви на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом; запровадження персональних санкцій стосовно осіб, пов'язаних з УПЦ МП¹³.

---

¹³ Указ Президента України № 820/2022 від 01.12.2022 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року "Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)"». *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8202022-45097>

Дане рішення РНБО Президент України увів в дію своїм Указом. У зверненні до українців Глава держави наголосив: «Цими днями ми зробили частину кроків, щоб гарантувати духовну незалежність нашого народу. Бачу, що люди підтримують ці кроки. І дуже потужно підтримують. І це ще не все. Будуть іще кроки. Україна більше ніколи не буде зупинятися на пів шляху»¹⁴.

Отже, українське суспільство практично на всіх рівнях визріло морально-психологічно, політично та юридично, щоби сказати «ні» церкві, котра десятиліттями займалася тиражуванням духовного імперіалізму на українських теренах.

REFERENCES

1. Vzhe 110 hromad na Kyivshchyni doluchylisia do PTsU z chasu povnomasshtabnoho rosiiskoho napadu. Pravoslavna Tserkva Ukrainy. URL : <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/vzhe-110-gromad-na-kyivshhyni-doluchylsya-do-ptsu-z-chasu-povnomasshtabnogo-rosijskogo-napadu/>
2. Vosme zahalnonatsionalne opytuvannia: Ukraina v umovakh viiny (6 kvitnia 2022). Sotsiolohichna hrupa Reitynh. URL : https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosmoy_obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_6_aprelya_2022.html
3. Deputaty stvoriat Tymchasovu slidchu komisiuu dlia rozsliduvannia diialnosti sviashchenyiv-kolaborantiv. RISU. URL: https://risu.ua/deputati-stvoryat-timchasovu-slidchu-komisiyu-dlya-rozsliduvannya-diyalnosti-svyashchenyiv-kolaborantiv_n129793
4. Dynamika relihiinoi samoidentyfikatsii naselennia Ukrainy: rezultaty telefonnoho opytuvannia, provedenoho 6-20 lypnia 2022 roku. KMIS. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=4>
5. Dmytro Horievoi. Pereimenuvannia UPTs (MP). Chomu zakon Ukrainy dosi ne zapratsiuвав? Radio Svoboda. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/tserkva-moskovskoho-patriarkhatu-pereymenuvannia/31175863.html>
6. Dopovid Predstoiatelia na rozshyrenomu zasidanni Arkhiereiskoho Soboru 24 travnia 2022 roku. PTsU. URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/dopovid-predstoyatelya-na-rozshyrenomu-zasidanni-arhiyerejskogo-soboru-24-travnja-2022-r/>
7. Diakuiu vsim, khto popry postiini rosiiski obstrily robyt use, shchob ukraintsi mohly zhyty normalno – zvernennia Prezydenta Ukrainy. Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy. URL: <https://www.president.gov.ua/news/dyakuyu-vsim-hto-popri-postijni-rosijski-obstrili-robit-use-79597>
8. Zvernennia virian Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy. URL: https://docs.google.com/document/d/1cony0LFRtCTcWufdFn43dfTBsXXOMx2aNEbVOplZA40/mobilebasic?fbclid=IwAR2_32-PeqcOhv5ECdp7D0AtB-ZQ62qFMxpQGYSstdgeRueOmq_yWH4b5Po

---

¹⁴ Дякую всім, хто попри постійні російські обстріли робить усе, щоб українці могли жити нормально – звернення Президента України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* URL: <https://www.president.gov.ua/news/dyakuyu-vsim-hto-popri-postijni-rosijski-obstrili-robit-use-79597>

9. Zvirstva u Buchi. Predstoiatel Moskovskoi tserkvy v Ukraini shokuvav zaiavoiu. Hlavkom. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/zvirstva-u-buchi-predstoyatel-moskovskoji-cerkvi-v-ukrajini-shokuvav-zayavoyu--835634.html>
10. Kreml vidreahuvav na obshuky v Kyievo-Pecherskii lavri. Ukrainska pravda. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/22/7377435/>
11. Lvivska obrlada vdruhe pryiniala zaiavu z vymohoiu zaborony UPTs MP. RISU. URL: https://risu.ua/lvivska-oblrada-vdruge-prijnyala-zayavu-z-vimogoyu-zaboroni-upc-mp_n134353
12. Mizhnarodnyi tserkovnyi trybunal. Feisbuk storinka Andriia Pinchuka. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=5012948892114452&id=100001981718431&comment_id=5012995842109757&reply_comment_id=5013656178710390&notif_id=1649625073166925&notif_t=comment_mention&ref=notif
13. Polityka istorychnoi pamiaty v konteksti natsionalnoi bezpeky Ukrainy : analit. dopovid / [Iablonskyi V. M., Lozovyi V. S., Valevskyi O. L., Zdioruk S. I., Zubchenko S. O. ta in.] / za zah. red. V. M. Yablonskoho. – Kyiv : NISD, 2019. – 144 s. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-09/dopovid_polityka_druk_03.pdf
14. Postanova Soboru Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy vid 27 travnia 2022 roku. UPTs. URL: <https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-travnja-2022-roku/>
15. SBU provodyt «bezpekovi zakhody» na obiektakh UPTs (MP) u trokh oblastiakh. Radio Svoboda. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sbu-obshuky-opts-mp/32165553.html>
16. Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front : Monohrafiia. Za zah. red. V. P. Horbulina. K. : NISD, 2017, 496 s. URL: <https://niss.gov.ua/publikacii/monografii/svitova-gibridna-viyna-ukrainskiy-front-monografiya>
17. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 820/2022 vid 01.12.2022 roku «Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 1 hrudnia 2022 roku "Pro okremi aspekty diialnosti relihiinykh orhanizatsii v Ukraini i zastosuvannia personalnykh spetsialnykh ekonomichnykh ta inshykh obmezhuvalnykh zakhodiv (sanktsii)»». Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8202022-45097>
18. Ukraina ta proekt «ruskoho myra» : analit. dop. / S. I. Zdioruk, V. M. Yablonskyi, V. V. Tokman [ta in.]; za red. V. M. Yablonskoho ta S. I. Zdioruka. – K. : NISD, 2014. – 80 s. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1594/>
19. Yak transformuietsia stavlennia ukrainsiv do dekomunizatsii, UPTs MP ta natsionalizmu pid chas viiny z Rosiieiu. Fond «Demokratychni initsiatyvy». URL: <https://dif.org.ua/article/yak-transformuetsya-stavlennya-ukrainsiv-do-dekomunizatsii-upts-mp-ta-natsionalizmu-pid-chas-viyni-z-rosieyu>
20. 62% ukrainsiv pidtrymuiut zaboronu moskovskoho patriarkhatu. «Active Group». URL : <https://activegroup.com.ua/2022/11/23/62-ukraynciv-pidtrimuyut-zaboronu-moskovskogo-patriarxatu/>

*Стаття надійшла до редакції 27.06.2023 р.
Стаття рекомендована до друку 13.07.2023 р.*